

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA
DÖVLƏT DƏSTƏYİ AGENTLIYI

MİRAS
Mədəni İrsin Üyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

mədəni irs ustad məktəbi

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ

BAKİ - 2025

Kitabın məzmunu “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Xəlilli, Fariz. (Hazırlayan). (2025). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. Bakı: AFPoliqrAF.

16-25 iyul 2025-ci il tarixlərində “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi ilk dərslərinə başlamışdır. Dərslər müxtəlif mədəni irs mövzularında olub, Azərbaycan, Türkiyə, İtaliya irs mütəxəssisləri tərəfindən aparılmışdır. Təlimçilərin mühazirələri tədris vəsaiti şəklində nəşrə hazırlanmışdır.

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev
Rəyçilər: Prof.Dr. Kübra Əliyeva
Prof.Dr. Şikar Qasimov

Tərcümə: Fariz Xəlilli
Dizayn: İntiqam Məhəmmədli
Koordinator: Məleykə Hüseynova
Fotolar: Nicat Nağızadə, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova, Fidan Xəlilli, Fərid Xəlilli

ISBN: 978-9952-8561-2-5

© “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, 2025

MÜNDƏRİCAT

Prof.Dr. Qafar Cəbiyev - MƏDƏNİ İRS USTAD MƏKTƏBİ KURSUNA GİRİŞ VƏ YA MƏDƏNİ İRSİN TƏDQIQI, QORUNMASI VƏ TƏŞVİQİ İSTİQAMƏTİNDƏ PRIORİTETLƏR: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR.....	6
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1006	
Prof.Dr. Luici Skrinzi - ZƏRGƏRPALAN HAMAMI: BEYNƏLXALQ TƏDQIQAT VƏ KONSERVASIYA MİSSİYASI.....	18
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1018	
Dr. Fariz Xəlilli - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQIQATLAR	25
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025	
Məleykə Hüseynova - MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI SAHƏSİNDƏ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏNZİMETMƏ	43
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1043	
Dos.Dr. Günel Seyidəhmədli - AZƏRBAYCANIN TARİX-MƏDƏNİYYƏT QORUQLARI.....	65
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1065	
Prof.Dr. Şikar Qasımov - AZƏRBAYCANIN QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİ VƏ ONUN YUNESKO-DAKI YERİ.....	87
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1087	
Dos.Dr. Pərvin Ahançı - TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI	103
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1103	
Dos.Dr. Həbibə Əliyeva - MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİ ÜZƏRİNDƏKİ EPIQRAFİK TƏDQIQATLAR	129
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1129	
Dr. Şəhla Xəlilli - DÜNYA YADDAŞI: ƏLYAZMA İRSİ	142
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1142	
Dr. Nəzmin Cəfərova - MUZEYLƏR MƏDƏNİ İRSİN KEŞİYİNDƏ.....	154
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1154	
Gülşən Hüseynova - FÖVQƏLADƏ HALLAR ZAMANI MƏDƏNİ İRSİN MÜHAFİZƏSİ.....	185
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1185	
Arzu Həsənlı - MƏDƏNİ İRSİN SOSİALLAŞMASI VƏ ONUN CƏMİYYƏT ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ.....	205
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1205	
Aidə Məlikova - MƏDƏNİ İRS TURİZMİ	211
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1211	
Prof.Dr. Zəhidə Məmmədova, Dos.Dr. Məhəmməd Nurməmmədov - MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPASI VƏ KONSERVASIYASI.....	224
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1224	
Cəlaləddin Küçük, Nədirə Mınə Yar - BƏRPA VƏ KONSERVASIYADA MATERİALLAR.....	246
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1246	
Əfqan Quliyev - BƏRPA LAYİHƏLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ UĞURLU TƏCRÜBƏLƏR.....	259
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1259	
Prof.Dr. Qafar Cəbiyev, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Elmira Abbasova - Bakı şəhəri Yasamal rayonu Həmidəğa Hüseynzadə küçəsində yerləşən Hamam binası daxilində və ətrafında konservasiya və təmizləmə işləri çərçivəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların HESABATI.....	263
https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1248	

MƏDƏNİ İRS ABİDƏLƏRİNDƏ ARXEOLoji TƏDQİQATLAR

Fariz Xəlilli

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
<https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025>

Giriş. Ölkəmizdə mədəni irs abidələrinin qorunması sahəsində əsas problemlərdən biri yerli və beynəlxalq qanunvericilik aktlarının yetərinə öyrənilməməsi və onların tətbiqinə münasibətdə tələb olunan hüquqi və etik məsuliyyətin kifayət qədər təmin olunmamasıdır. Bu baxımdan, “Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi” çərçivəsində qeyd olunan məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir və mövcud normativ-hüquqi sənədlərin məzmunu, tətbiq sahələri və izahları iştirakçılara təqdim edilir.

Tədris prosesində mədəni irs abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatların hüquqi əsasları mövzusunda iki mühüm beynəlxalq sənəd - 1992-ci il “Arxeoloji İrsin Qorunması Haqqında” Avropa Konvensiyası və 1964-cü il “Tarixi Abidə və Yerlərin Mühafizəsi və Bərpası üzrə Beynəlxalq Xartiya” - Venesiya Xartiyası, eyni zamanda “Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təhlil olunur.

Bu sənədlərin prinsipləri, tələbləri və milli hüquq sistemi ilə qarşılıqlı əlaqələri iştirakçılarla birgə müzakirə edilir. Beləliklə, Ustad Məktəbi iştirakçılara mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq və milli hüquqi çərçivəni dərinlən mənimsəmək və bu bilikləri praktik sahədə tətbiq etmək imkanı yaradır.

“Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyası arxeoloji tədqiqatların təşkili və idarə olunması baxımından mühüm beynəlxalq sənəddir və Azərbaycanda bu sahədə ən yüksək hüquqi baza kimi qəbul olunur. 1999-cu ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin imzası ilə Azərbaycan bu Konvensiyaya qoşulmuş və beləliklə, ölkədə arxeoloji irsin qorunması üzrə beynəlxalq öhdəliklər öz qüvvəsinə minmişdir (Azərbaycan Respublikası, 1999). Konvensiyada arxeoloji irs insanlığın keçmişi və təbii mühitlə qarşılıqlı münasibətləri barədə məlumatların əsas mənbəyi kimi təqdim edilir və bu baxımdan onun qorunması dövlətlərin fundamental vəzifəsi hesab olunur. Arxeoloji irsə yeraltı və yerüstü abidələr, tikililər, izlər, qalıqlar, mühəndis qurğuları və istifadə olunmuş məkanlar daxildir. Bu obyektlər həm quruda, həm də su altında yerləşə bilər. Azərbaycanda isə arxeoloji irs çox zaman sadəcə yeraltı qalıqlarla eyniləşdirildiyindən digər obyektlər, o cümlədən memarlıq abidələri lazımi elmi tədqiqatdan kənarda qalır, bu da onların bərpasını və istifadəsini qeyri-elmi edir.

Konvensiyaya əsasən, arxeoloji irsin müəyyənləşdirilməsi, qorunması və elmi əsaslarla öyrənilməsi üçün dövlətlər tərəfindən hüquqi və institusional mexanizmlər yaradılmalıdır. Bunun üçün arxeoloji abidələrin və ərazilərin reyestri tərtib olunmalı, qoruma zonaları xəritələndirilməli və bu məlumatlar davamlı yenilənməlidir. Ərazilərdə arxeoloji qoruqlar yaradılmalı, həmçinin təsadüfi tapıntılar barədə vətəndaşların səlahiyyətli orqanlara məlumat verməsi hüquqi məsuliyyət səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda hələlik xüsusi arxeoloji qoruqlar və parklar yaradılmayıb və bir çox arxeoloji abidələr başqa statuslarla, tarix-memarlıq və ya bədii qoruq kimi qeydə alınıb, bu isə onların əsas funksiyasından yayınmasına səbəb olur.

Konvensiya arxeoloji fəaliyyətlərə yalnız ixtisaslı mütəxəssislərin, müvafiq icazə əsasında və elmi əsaslarla başlamasını tələb edir. Arxeoloji tədqiqatlar geniş anlayışdır və yalnız qazıntı-larla məhdudlaşmamalıdır. Qazıntılar və digər potensial dağıdıcı müdaxilələr mütləq şəkildə əvvəlcədən planlaşdırılmalı və minimum zərər prinsipi ilə aparılmalıdır. Arxeoloji obyektlər qazıntıdan sonra açıq və müdafiəsiz vəziyyətdə qoyulmamalı, onların konservasiyası və qo-runması üçün zəruri tədbirlər görülməlidir. Texniki vasitələr, o cümlədən metalaxtaran cihazlar yalnız əvvəlcədən verilmiş icazə əsasında istifadəyə yararlıdır. Bu müddəalar arxeoloji irsin elmi sənədləşdirilməsi və gələcək nəsillərə bütöv şəkildə ötürülməsi üçün hüquqi və praktiki əsasları müəyyənləşdirir.

Konvensiya arxeoloji irsin ilkin yerində - in situ - qorunmasını əsas prinsip kimi götürür. Bu məqsədlə dövlətlər lazım gəldikdə torpaq sahələrini satın almalı və orada arxeoloji qo-ruqlar təşkil etməlidirlər. Azərbaycanda isə bu sahədə təcrübə çox məhduddur, əksinə, bəzi hallarda arxeoloji əhəmiyyətli ərazilər ya siyahıdan çıxarılır, ya da fərdi istifadəyə verilir. Bu praktikanın qarşısını almaq üçün mühafizə zonaları hüquqi əsaslarla müəyyən edilməli və müvafiq xəritələr hazırlanmalıdır. Arxeoloji irsin qorunması yalnız fiziki mühafizə ilə yekun-laşmır, onun şəhərsalma, infrastruktur planlaşdırması və sosial inkişafı əlaqələndirilməsi də zəruridir. Arxeoloqlar bu sahələrin planlaşdırılmasına cəlb olunmalı, layihələrin erkən mə-rhələsində mədəni irsin riskləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu sahədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələri uğurlu nümunə kimi qeyd oluna bilər (Ağayev, 2009: 60).

İnkişaf layihələri nəticəsində arxeoloji obyektlərə zərər dəyəcəyi ehtimalı varsa, həmin la-yihələr dəyişdirilməli və ya alternativ planlar nəzərdən keçirilməlidir. Bu zaman arxeoloji tə-dqiqatlara vaxt və resurs ayrılmalı, nəticələr nəşr edilməli və ekoloji təsir sənədlərində arxeoloji mülahizələr də yer almalıdır. Əgər layihə həyata keçirilərkən arxeoloji tapıntılar aşkar edilərsə, onların yerində qorunması prioritet hesab olunur. Konvensiya ictimaiyyətin arxeoloji sahələrə çıxışını təşviq etsə də, bu ziyarətlərin elmi obyektlərə zərər verməməsinə xüsusi önəm verir. Beləliklə, turizm və maarifləndirmə qoruma ilə tarazlaşdırılmalıdır.

Dövlətlərin maliyyə öhdəlikləri də vacib amildir. Milli və regional səviyyələrdə arxeoloji tə-dqiqatlar üçün büdcə vəsaiti ayrılmalı, xüsusilə xilasətmə arxeologiyası üçün əlavə resurslar təmin edilməlidir. Konvensiya, istər dövlət, istərsə də özəl sektor tərəfindən həyata keçirilən layihələrdə tədqiqat xərclərinin layihə icraçısı tərəfindən qarşılanmasını tövsiyə edir. Eyni za-manda əldə olunmuş elmi nəticələrin sistemləşdirilməsi, açıq şəkildə yayılması və ictimaiyyətə təqdim edilməsi tələb olunur. Dövlətlər arxeoloji ərazilərin xəritəsini hazırlamalı, mövcud mə-lumat bazasını yeniləməli və müasir texnologiyaların tətbiqini təşviq etməlidirlər. Tədqiqatların nəticələri elmi hesabat şəklində dərc olunmalı, bu sənədlər açıq elmi dövriyyəyə daxil edilmə-lidir.

Arxeoloji irs cəmiyyətlə bölüşülməli, məktəblərdə tədris olunmalı, sərgilər və ictimai müza-kirələr vasitəsilə əhali arasında dəyəri tanıtılmalıdır. Arxeoloji məlumatlar yalnız elmi deyil, maarifləndirmə və təhsil baxımından da ictimai resursa çevrilməlidir. Eyni zamanda, arxeo-loji sahədə beynəlxalq elmi mübadilə və əməkdaşlıq təşviq olunmalı, artefaktların müvəqqəti dövriyyəsi hüquqi və inzibati nəzarətlə tənzimlənməlidir. Konvensiya qanunsuz qazıntıların və qeyri-qanuni dövriyyənin qarşısının alınmasına dair tədbirləri və aidiyyəti dövlətlər arasında operativ məlumat mübadiləsini zəruri sayır. Dövlət muzeyləri qeyri-qanuni tapılmış əşyaları ödənişlə qəbul etməməli, qeyri-dövlət qurumlarına isə etik prinsiplər aşılmalıdır.

Konvensiya digər beynəlxalq hüquqi sənədlərlə - o cümlədən YUNESKO və YUNIDROIT konvensiyaları ilə - uzlaşdırılmış şəkildə fəaliyyət göstərir və normativ uyğunluğu təmin edir. Arxeoloji irsin qorunması üzrə beynəlxalq hüquqi sistemin tamamlayıcı hissəsi olan bu sənəd, eyni zamanda dövlətlər arasında təcrübə və mütəxəssis mübadiləsini, konservasiya texnologiyalarının paylaşılmasını, mütəxəssislərin təlimini və qarşılıqlı yardım mexanizmlərini təşviq edir. Konvensiyanın icrasına nəzarət məqsədilə Avropa Şurası tərəfindən Ekspertlər Komitəsi yaradılıb. Bu komitə üzv dövlətlərin hesabatlarını nəzərdən keçirir, tövsiyələr verir və Konvensiyanın məqsədlərinə nə dərəcədə əməl olunduğunu qiymətləndirir. Beləliklə, bu sənəd yalnız hüquqi akt deyil, həm də arxeoloji irsin integrasiyalı və davamlı qorunması üçün strateji yanaşma təqdim edir.

Venesiya Xartiyası abidələrin və tarixi mühitin qorunması üzrə beynəlxalq meyarları müəyyən edən əsas sənəddir. 1964-cü ildə Venesiya şəhərində qəbul edilmiş və 1965-ci ildə ICOMOS tərəfindən rəsmiləşdirilmişdir (Venesiya Xartiyası, 1964). Sənəd, tarixi abidələrin yalnız milli irs deyil, ümumbəşəri dəyər olduğunu vurğulayır və onların gələcək nəsillərə ötürülməsini bəşəri borc kimi təqdim edir. Abidələr, insanlığın çoxəsrlik yaddaşının maddi izləri olaraq tarix və mədəniyyətin canlı daşıyıcılarıdır.

Xartiyada qeyd olunur ki, “tarixi abidə” anlayışı təkcə monumental tikililəri deyil, eyni zamanda şəhər və kənd mühitini, dövrün həyat tərzini əks etdirən sadə strukturları da əhatə edir. Bu yanaşma Azərbaycanın mühafizə siyasətində də nəzərə alınmalıdır. Lakin əksər hallarda abidələrin yalnız fiziki varlığı qorunur, onların yerləşdiyi mühit, məkan əlaqələri, vizual kontekst və tarixilik aspektləri nəzərə alınmır.

Sənədə əsasən, abidə yalnız sənət əsəri kimi deyil, həm də tarixi sübut kimi qorunmalıdır. Bu baxımdan, konservasiya və bərpa elmi və texniki əsaslara söykənməlidir. İtaliya bu sahədə nümunəvi təcrübəyə malikdir. Azərbaycanda isə bir çox hallarda abidələrin bərpası onların faktiki olaraq yenidən inşası formasında təqdim olunur ki, bu da orijinallığı pozur və mədəni dəyərin azalmasına səbəb olur. Habelə, ölkəmizdə məmur və bəzi mütəxəssislər tərəfindən sadə abidələrin siyahıya alınmasına etiraz olunur, onların itib-batmasına şərait yaratmaqla tarixi sübut məhv edilir.

Konservasiya işlərinin tərkib hissəsi kimi abidənin sosial fayda məqsədilə istifadəsi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin bu zaman tikilinin strukturu və vizual bütövlüyü qorunmalı, onun funksional uyğunlaşdırılması yalnız məhdud çərçivədə və planlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Bu sahədə bələdiyyələrin rolu xüsusilə önəmlidir. Onlar icma ehtiyaclarını nəzərə alaraq həm sosial layihələr reallaşdırı, həm də tarixi irsin qorunmasına töhfə verə bilərlər (Xəlilli, 2024: 38-40; Cəbiyev, Xəlilli & Hüseynova, 2024: 134-137).

Xartiya, abidənin yerləşdiyi fiziki və sosial mühitin qorunmasını konservasiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir. Yeni tikililər, söküntülər və digər dəyişikliklər abidənin vizual kontekstinə mənfi təsir göstərməməlidir. Mühitin qorunması sahəsində bəzi ölkələrdə, məsələn, Fransada abidə ətrafında 500 metrlik qoruma zonaları tətbiq olunur. Almaniyada isə tarixi status verilmiş bir milyondan artıq bina mühafizə altındadır. Azərbaycanda isə cəmi 7000-dən bir qədər artıq abidə dövlət qeydiyyatındadır və onların əksəriyyəti çox dar mühafizə zonaları ilə əhatə olunmuşdur.

Xartiyaya əsasən, abidənin bütövlükdə və ya qismən başqa yerə köçürülməsi yalnız müstəsna hallarda, məsələn, onun fiziki varlığını qorumaq və ya milli maraqları təmin etmək zərurəti

olduqda məqbul sayılır. Dekorativ və bədii elementlərin abidədən ayrılmasına isə yalnız bu, onların qorunmasının yeganə yolu olduqda icazə verilir.

Bərpa prosesi yalnız yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən, orijinal materiallara və sənədlərə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir. Əgər bərpa zamanı fərziyyələr ortaya çıxarsa, proses dərhal dayandırılmalıdır. Həmçinin, bərpa işlərinə başlamazdan əvvəl və sonra arxeoloji və tarixi tədqiqatlar aparılmalıdır. Azərbaycanda bu prinsiplərə çox zaman əməl edilmir və nəticədə arxeoloji əhəmiyyət daşıyan elementlər sıradan çıxır, bərpa adı ilə saxtalaşdırmağa yol verilir.

Əgər abidə müxtəlif dövrlərə aid qatlara malikdirsə, bu qatların hər biri qorunmalı, yalnız istisna hallarda, alt təbəqədə daha yüksək dəyər daşıyan elementlər olduqda üst qatların təmizlənməsinə icazə verilməlidir. Qərar yalnız kollektiv elmi əsaslandırmaya söykənməli, qatların dəyəri və mühafizə vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Əlavə edilən yeni elementlər orijinal ilə uyğunluq təşkil etməli, lakin eyni zamanda onlardan fərqləndirilə bilməlidir ki, saxtalaşdırma effekti yaranmasın.

Xartiyada vurğulanır ki, bərpanın məqsədi abidədə süni bir “üslub vəhdəti” yaratmaq deyil, onun müxtəlif tarixi dövrlərə aid izlərini qorumaqdır. Üslub müxtəlifliyi abidənin tarixiliyini əks etdirən mühüm amildir. Bu səbəbdən əlavə elementlər abidənin simmetriyasını, memarlıq kompozisiyasını və ətraf mühitlə əlaqəsini pozmamalıdır.

Sənəd, həmçinin arxivləşdirmə və sənədləşdirmənin vacibliyini qeyd edir. Hər bir bərpa və konservasiya prosesi analitik və vizual sənədlərlə müşayiət olunmalı, fotoşəkillər, rəsmlər və yazılı təsvirlər arxivdə saxlanılmalı və tədqiqatçılar üçün açıq olmalıdır. Hesabatların dərc olunması da tövsiyə edilir, bu isə şəffaflığın təmininə və ictimai maarifləndirməyə xidmət edir.

Xartiyada əhəmiyyətli vurğu edilən digər bir aspekt isə ictimai iştirakçılıqdır. Yerli icmalar, qeyri-hökumət təşkilatları və müstəqil qurumlar konservasiya və mühafizə proseslərinə cəlb edilməlidir. Bu, həm sosial sahiblənmə hissini gücləndirir, həm də mühafizənin davamlılığını təmin edir.

Azərbaycan nümunəsində Bayırşəhər və Qədim Şamaxı kimi ərazilərdə aparılan mühafizə siyasəti, təəssüf ki, Venesiya Xartiyasının əsas prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilmir. Bu ərazilərdə mühitin, funksionallığın və tarixi qatların nəzərə alınmadan aparılan “bərpa” işləri mədəni dəyərin itirilməsi ilə nəticələnir. Halbuki Xartiya, tarixi abidələrin yalnız fiziki varlığını deyil, sosial və mədəni kontekstini də qorumağı tələb edir.

Bələdiyyələrin Venesiya Xartiyasının tətbiqində daha fəal rola malik olması vacibdir. Türkiyə və İtaliya kimi ölkələrdə bələdiyyələrin maliyyə dəstəyi və sosial layihələrlə tarixi abidələrin qorunmasına töhfə verdiyi təcrübələr mövcuddur. Bu praktikanın Azərbaycanda da tətbiq olunması məqsədəuyğundur (Xəlilli, 2024: 18-29; Cəbiyev, Xəlilli & Hüseynova, 2024: 32-59).

Beləliklə, Venesiya Xartiyası yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də tarixi irsin mühafizəsi sahəsində dərin etik və elmi prinsipləri özündə birləşdirən bir yol xəritəsidir. Onun müddəaları elmi konservasiya, ictimai iştirakçılıq, sənədləşdirmə, hüquqi müdafiə və mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq sahələrində Azərbaycanın abidə və tarixi mühit mühafizəsi siyasətinin formalaşdırılması və tətbiqi üçün əsas baza kimi qəbul edilməlidir.

Azərbaycanda tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində hüquqi tənzimləmənin əsasını 1998-ci ildə qəbul olunmuş “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında”

Azərbaycan Respublikasının Qanunu təşkil edir (Azərbaycan Respublikası, 1998). Bu qanun abidələrin qorunması, öyrənilməsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri hüquqi və institusional çərçivəyə salır. Onun hüquqi dayağı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsində ifadə olunan vətəndaşlıq borcudur. Hər kəs tarix və mədəniyyət abidələrini qorunmalıdır (Azərbaycan Respublikası, 1995). Bu müddəa, mədəni irsin qorunmasını dövlət və cəmiyyətin ortaq məsuliyyəti kimi müəyyənləşdirir.

Qanun geniş iştirakçılıq prinsipini əsas tutur. Dövlət orqanları, bələdiyyələr, ictimai birliklər, elmi müəssisələr və vətəndaşlar abidələrin mühafizəsində iştirak etməli və bu istiqamətdə dəstək göstərməlidirlər. Abidələrin yerləşdiyi ərazilərdə tikinti və torpaq işləri yalnız elmi təşkilatların rəyi və səlahiyyətli qurumların icazəsi ilə aparıla bilər. Bu mexanizm xüsusilə arxeoloji və memarlıq irsin zədələnməsinin qarşısını almağa yönəlib.

Qanun abidələri müxtəlif kateqoriyalara ayırır: arxeoloji, memarlıq, tarix, sənədli, etnoqrafik, epigrafik, incəsənət və digər növlər. Bu təsnifat onların hüquqi statusunun və mühafizə rejiminin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Abidələr, həmçinin daşınar və daşınmaz olmaqla iki əsas kateqoriyada toplanır. Daşınar abidələr muzey, fond və arxivlərdə, daşınmaz abidələr isə öz yerində qorunur.

Mülkiyyət hüququ baxımından abidələr dövlət, bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyətdə ola bilər. Lakin mülkiyyət hüququ həmin abidəyə zərər vurmaq və ya onun formasında dəyişiklik etmək səlahiyyəti vermir. Dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələrin özəlləşdirilməsi qadağandır. Yerli əhəmiyyətli bəzi abidələrin özəlləşdirilməsi mümkündür, lakin onlar üzərində aparılacaq istənilən dəyişiklik yalnız dövlət nəzarəti ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda dövlətin həmin abidəni almaqda üstün hüququ vardır.

Elmi təşkilatların bu sahədə funksiyaları da qanunla müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) abidələrin aşkar olunması, tədqiqi və qorunması sahəsində əsas elmi qurum kimi tanınır. Yeni tikinti sahələrində operativ arxeoloji tədqiqatların aparılması, qazıntıların sənədləşdirilməsi, hesabatların hazırlanması və beynəlxalq əməkdaşlığın təşkili bu qurumun əsas vəzifələri sırasındadır.

Abidələrin qeydiyyatı və pasportlaşdırılması qanunun digər mühüm istiqamətidir. Səlahiyyətli dövlət qurumu abidələrin siyahısını tərtib edir, pasportlaşdırma və xəritələndirmə işlərini təşkil edir. Abidələrin dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli statusu elmi rəyə əsaslanaraq müəyyən edilir. Bu bölgü onların qorunma səviyyəsini və hüquqi müdafiə mexanizmlərini müəyyənləşdirir.

Qanun, xarici ölkələrdə yerləşən, lakin Azərbaycan xalqına mənsub olan mədəni irs nümunələrinin hüquqi statusunu da müəyyən edir. Belə abidələr dövlət qeydiyyatına alınır və onların qorunması beynəlxalq əməkdaşlıq və diplomatik kanallar vasitəsilə təmin olunur.

Maliyyələşmə məsələsi də qanunda ətraflı şəkildə tənzimlənmişdir. Abidələrin qorunması və bərpası üçün əsas maliyyə mənbələri dövlət büdcəsi, yerli büdcələr, ianələr və sponsorluq vəsaitləridir. Bu, mədəni irsin qorunmasında dövlətlə yanaşı vətəndaş cəmiyyətinin də məsuliyyət daşımasını təmin edir.

Qanun abidələr üzərində hər cür fəaliyyət - tikinti, bərpa, təmir və konservasiya üçün hüquqi nəzarət mexanizmləri nəzərdə tutur. Abidənin memarlıq görünüşü, konstruksiyası və tarixi bütövlüyü qorunmalı, bərpa işləri yalnız elmi təşkilatın rəyinə əsasən həyata keçirilməlidir. Bu kontekstdə “konservasiya”, “rekonstruksiya” və “regenerasiya” anlayışları qanunvericilikdə

ayrıca təsbit olunmuş, hər bir müdaxilə forması üçün xüsusi prosedurlar müəyyənləşdirilmişdir. Mülkiyyətçilər və istifadəçilər abidələrin qorunması məqsədilə mühafizə müqaviləsi imzalamalı, müqavilənin şərtləri pozulduqda isə qanunvericiliyə uyğun məsuliyyət daşımalıdırlar.

Təsədüfən aşkar edilmiş abidələrin dövlətə təhvil verilməsi məcburidir. Tapan şəxsə bu halda mükafat verilir. Bu yolla həm hüquqi öhdəlik, həm də təşviq mexanizmi yaradılır. Tapıntılar sənədləşdirilərək müvafiq fondlara təhvil verilməlidir. Əlavə edim ki, bu yanaşma doğru deyil və “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Birmənalı şəkildə tapıntılar polis nəzarətində müsadirə olunmalı, tarixi əsərlərin qaçaqmalçılığı ilə məşğul olanlar kimi məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər. Tapıntı haqqında dövləti məlumatlandırmayan şəxslər haqqında məsuliyyət müəyyən edilməlidir.

Arxeoloji qazıntılar yalnız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının icazəsi ilə mümkündür. Xarici tərəflərlə birgə ekspedisiyalar təşkil oluna bilər, lakin rəhbərlik yalnız milli elmi qurum tərəfindən həyata keçirilməlidir. Tapılan bütün arxeoloji materiallar dövlət mülkiyyətinə keçir və yalnız dövlət muzeylərində və fondlarda saxlanıla bilər. Bu materialların satışı və ya şəxsi kolleksiyalara verilməsi qadağandır.

Memarlıq abidələrinin tədqiqi yalnız ixtisaslaşmış təşkilatlar və mütəxəssislər tərəfindən aparılmalıdır. Tədqiqatlara başlamazdan əvvəl aidiyyəti orqana məlumat verilməli və razılıq alınmalıdır. Qoruq və mühafizə zonaları abidələrin kompleks qorunmasını təmin edən hüquqi çərçivədir. Bu ərazilərdə inşaat, təmir və digər fəaliyyətlər ciddi hüquqi nəzarət altında aparılmalıdır. Şuşa şəhəri isə xüsusi hüquqi statusa malik qoruq ərazisi kimi ayrıca tənzimlənir. Qoruqlar, mütəxəssislərin rəyi əsasında yaradılır və burada abidənin funksional təyinatı, memarlıq görünüşü və davamlılığı nəzərə alınmalıdır. Qoruq zonasında yeni tikililər və digər təsirlər yalnız səlahiyyətli orqanın razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

Genişmiqyaslı inşaatlar zamanı arxeoloji risklərə qarşı ilkin tədqiqatlar, monitoring və elmi rəylər əsasında önləyici tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu prosesin maliyyə yükü tikintini həyata keçirən subyektin üzərinə düşür. Bu yanaşma həm dövlət büdcəsinin qorunmasına, həm də məsuliyyətin layihə sahibinə ötürülməsinə xidmət edir.

Müharibə və fəvqəladə hallar zamanı abidələrin köçürülməsi və mühafizəsi beynəlxalq konvensiyaların tələblərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Dövlət abidələrin hərbi məqsədlərlə istifadəsinə məhdudiyyətlər qoyur və yalnız elmi əsaslandırılmış hallarda bu istifadəyə icazə verilir.

Abidələrin ölkədən çıxarılması yalnız dövlət icazəsi və gömrük orqanlarının nəzarəti ilə mümkündür. Xaricə müvəqqəti aparılmış abidələrin geri qaytarılması isə məcburidir. Qanunsuz olaraq ölkədən çıxarılmış abidələrin axtarışı və geri qaytarılması dövlətin vəzifəsidir.

Abidələrin icarəyə verilməsi yalnız elmi, mədəni, dini və turizm məqsədləri üçün mümkündür. Bu zaman abidəyə fiziki zərər vurulmamalı, bərpa və konservasiya işləri yalnız səlahiyyətli icazə əsasında aparılmalıdır. İcarə müqaviləsi hüquqi sənəd kimi tərəflərin məsuliyyətlərini müəyyən edir. İcarəyə verilmiş abidələrdə kommersiya fəaliyyəti qadağandır, onların yalnız ictimai faydalı istifadəsi təmin edilməlidir. Bu, abidələrin qorunması ilə istifadəsi arasında balansı qorumağa yönəlib.

Arxeoloji qazıntılar tamamlandıqdan sonra hesabatlar və tapıntı siyahıları səlahiyyətli qurumlara təqdim olunmalı və sənədləşdirilməlidir. Yeni tapıntılar dövlət qeydiyyatına alınmalı, xəritələnməli və arxivləşdirilməlidir. Bu proses mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün hüquqi və idarəetmə əsasını təşkil edir.

Beləliklə, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun Azərbaycanda mədəni irs siyasətinin əsas hüquqi sütununu təşkil edir. Bəzi çatışmazlıqlarına baxmayaraq sənəd sistemli, elmi əsaslı, cəmiyyətə açıq və hüquqi təminatlı bir qoruma və idarəetmə mexanizmi formalaşdırır.

Arxeoloji tədqiqatlar çox zaman yalnız arxeoloji qazıntılarla eyniləşdirilsə də, əslində bu proses daha geniş və mərhələli xarakter daşıyır (Авдусин, 1980: 15). Arxeoloji kəşfiyyat bu prosesin əsas mərhələlərindən biri kimi, qazıntıdan əvvəl və ya onun alternativini olaraq həyata keçirilən sahə tədqiqatlarını əhatə edir. Belə tədqiqatların əsas məqsədi geniş ərazilərdə keçmiş insan fəaliyyəti izlərini müəyyənləşdirmək, yerləşmə və yayılma meyllərini təhlil etmək, həmçinin mümkün abidələrin mövcudluğunu təsdiqləmək və onların qorunma ehtiyaclarını müəyyən etməkdir.

Kəşfiyyat prosesi metodoloji baxımdan müxtəlif yanaşmaları əhatə edir: intruziv və qeyri-intruziv, eləcə də ekstensiv və intensiv üsullar. Qeyri-intruziv üsullarda yalnız vizual müşahidə, sənədləşdirmə və texnoloji vasitələrlə ölçmə aparılır. Intruziv metodlarda isə artefaktlar toplanır, sınaq qazıntıları və dəlmə çuxurları vasitəsilə yerin alt qatları öyrənilir. Ekstensiv kəşfiyyat geniş ərazilərin az sıxlıqla, intensiv kəşfiyyat isə kiçik sahələrin daha sistemativ və detallı araşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tədqiqatın ilkin mərhələsində masaüstü analizlər - yazılı mənbələrin, köhnə xəritələrin və arxiv sənədlərinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda şifahi mənbələr - yerli əhalinin müşahidələri, çoban və yaşlı sakinlərin rəvayətləri yeni abidələrin aşkarlanmasında mühüm rol oynaya bilər.

Ərazidə səthdə artefaktların görünməsi relyefə, torpaq örtüyünə və hava şəraitinə bağlıdır. Sahə gəzintiləri zamanı artefaktlar vizual olaraq müşahidə edilir və GPS, GIS texnologiyaları vasitəsilə koordinatlaşdırılaraq xəritələndirilir. Bitki örtüyünün sıx olduğu sahələrdə bellə yoxlama çuxurları və ya auger (dəlmə) qazmaları vasitəsilə torpaq qatlarının struktur analizi aparılır. Qazıntısız araşdırmalarda maqnitometriya, torpaq müqaviməti və georadar (GPR) kimi qeyri-invaziv texnologiyalardan istifadə olunur.

Arxeoloji kəşfiyyat yalnız qazıntıya hazırlıq mərhələsi deyil, həm də arxeoloji hipotezlərin - əhali sıxlığı, yerləşmə şəbəkələri və təsərrüfat sistemləri haqqında nəzəriyyələrin sınaqdan keçirilməsi üçün əsas baza rolunu oynayır. Müxtəlif dövrlərə aid xəritələrin müqayisəli təhlili vasitəsilə səthdə görünməyən obyektlərin yeri müəyyən edilə bilər. Bu üsul, həmçinin erkən xəbərdarlıq və mühafizə tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsinə imkan verir.

Kəşfiyyat nəticəsində əldə edilən məlumatlar aşağıdakı əsas suallara cavab tapmağa kömək edir:

- Tədqiq olunan ərazidə məskunlaşma nə vaxtdan başlamışdır?
- Əhali sıxlığı necə olmuşdur?
- Yerləşmə strukturları və funksional zonalar necə formalaşmışdır?
- Aşkarlanan obyektlərin autentikliyi və konservasiya dəyəri nə ilə ölçülə bilər?

Bu sualların cavabı əsasında qazıntı qərarları daha elmi şəkildə əsaslandırılır, maliyyə, zaman və insan resurslarının səmərəli istifadəsi təmin edilir.

Beləliklə, arxeoloji kəşfiyyat həm elmi planlaşdırma, həm də mədəni irsin qorunması baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu mərhələ olmadan həyata keçirilən qazıntılar meto-

doloji baxımdan qeyri-kafi, qoruma baxımından isə riskli ola bilər. Kəşfiyyat elmi tədqiqatla hüquqi-mühafizə tədbirləri arasında körpü rolunu oynayır və davamlı arxeoloji idarəetmənin əsasını təşkil edir.

Arxeoloji qazıntı keçmiş insan fəaliyyətlərinin maddi qalıqlarını üzə çıxarmaq, sənədləşdirmək və təhlil etmək məqsədilə aparılan sahə tədqiqatıdır. Qazıntılar layihənin miqyasından asılı olaraq bir neçə həftədən bir neçə ilə qədər davam edə bilər və müxtəlif arxeoloji kontekstləri, o cümlədən artefaktlar, obyektlər və ekofaktları aşkara çıxarmağa xidmət edir. Tapıntılar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Bu əlaqələr və qarşılıqlı münasibətlər arxeoloji ardıcılıq adlanır. Arxeoloji qazıntının əsas metodoloji dayaqlarından biri stratigrafiyadır. Bu, torpaq və mədəni təbəqələrin ardıcılığını öyrənməklə zaman sıralamasını müəyyən etməyə imkan verir. Burada “üstünlük qanunu” tətbiq edilir, aşağı qatlar, adətən, daha qədim hesab olunur (Harris, Brown & Brown, 1993: 7).

Qazıntılar iki əsas məqsədlə həyata keçirilir:

- Elmi-tədqiqat layihələri - akademik və elmi maraqlara xidmət edir;
- İnkişaf layihələri - tikinti və infrastruktur layihələrinin arxeoloji sahəyə təsirini azaltmaq məqsədilə aparılır.

İnkişaf layihələri çərçivəsində sınaq xəndəkləri, diaqnostik kəsilmələr və müşahidə protokolları kimi metodlardan istifadə edilir. Qazıntı zamanı artefaktların tapıldığı yerin kontekstdə sənədləşdirilməsi və ilkin tarixləndirilməsi elmi təhlil üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Stratigrafik məlumatlar fazalara çevrilir. Bu fazalar təxminən eyni dövrə və funksional mərhələyə aid təbəqələri əhatə edir. Bu təbəqələr arasındakı münasibətlər Harris matrisi vasitəsilə grafik şəkildə ifadə olunur. Qazıntı prosesi “təhlil et - sənədləşdir - nümunə götür” prinsipinə əsaslanır. Bu zaman səth obyektləri, təbəqələr və kontekstlər sistemli şəkildə qeyd olunur. Tapıntıların çıxarılması həm əl üsulu, həm də mexaniki vasitələrlə həyata keçirilir, süzgəcdən keçirmə və flotasiya kimi laboratoriya metodları tətbiq edilir (Harris, 1993: 64).

Arxeoloji qazıntının destruktiv (geridönməz) təbiəti nəzərə alınaraq, hər bir kontekst unikal kodlarla sənədləşdirilməlidir. Bu sistem ilk dəfə London Muzeyi tərəfindən işlənib hazırlanmışdır və hazırda beynəlxalq standart kimi qəbul olunur. Müasir qazıntılarda rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadə edilir. GPS və GIS sistemləri, 3D skanerlər, rəqəmsal planşetlər və onlayn verilənlər bazaları arxeoloqların əsas iş alətlərinə çevrilmişdir. Flotasiya metodu üzvi qalıqların - toxum, sümük, yanmış taxta ayrılması üçün mühüm üsuldur. Təbəqə-təbəqə qazıntı zamanı kontekstual ardıcılığın qorunması və tapıntıların mənşəyinə uyğun yerləşdirilməsi əsas prinsiplərdən biridir.

Arxeoloji qazıntıların tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Babil hökmdarı Nabonid, Roma sərkərdəsi Yuli Sezar və Orta əsr Avropa monastirlərində aparılan qazıntılar bu fəaliyyətin ilkin formaları kimi dəyərləndirilir. Lakin XIX əsrdən başlayaraq qazıntılar daha elmi əsaslara söykənməyə başlamış və sənədləşdirmə, metodoloji dəqiqlik arxeoloji tədqiqatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Müasir arxeoloqlar qazıntıyı yalnız fiziki fəaliyyət kimi deyil, həm də elmi interpretasiya, sistemli sənədləşdirmə və tarixi analizin əsas mərhələsi kimi qəbul edirlər. Tapıntıların kontekstdə qiymətləndirilməsi onların funksiyasını, dövrünü və sosial mənasını anlamaq üçün vacibdir. Arxeoloq Lewis Binfordun vurğuladığı kimi, arxeoloji qeydlər keçmiş insan davranışlarının

yalnız hissəvi əksidir və interpretasiya daim ehtiyatla, kompleks və çoxşaxəli yanaşma ilə aparılmalıdır.

Tarixləndirmə arxeologiyada obyekt və ya hadisənin zaman içində dəqiq və ya nisbətən müəyyən mövqeyini təyin etməyə xidmət edən əsas elmi vasitədir. Bu prosesin əsas məqsədi artefaktların və arxeoloji kontekstlərin müəyyən bir xronoloji ardıcılıqda yerləşdirilməsidir. Tarixləndirmə metodları ümumilikdə iki əsas kateqoriyaya bölünür: mütləq tarixləndirmə və nisbi tarixləndirmə (Darvill, 2003: 2). Mütləq tarixləndirmə obyektin təxmini və ya dəqiq yaşını müəyyənləşdirməyə çalışır, nisbi tarixləndirmə isə onu digər obyekt və hadisələrlə müqayisədə zaman daxilində yerləşdirir.

Nisbi tarixləndirmə metodları əsasən təbəqələrin yerləşmə ardıcılığına (stratigrafiya), tapıntıların kontekstinə və digər artefaktlarla əlaqələrinə əsaslanır. Bu kateqoriyada “ante quem” (bundan əvvəl) və “post quem” (bundan sonra) anlayışları geniş tətbiq edilir. Qazıntılar zamanı bu yanaşma bir obyektin digərindən əvvəl və ya sonra mövcud olub-olmadığını müəyyən etməyə imkan verir. Stratigrafik təhlil, Harris matrisi və faunal ardıcılıq bu metodologiyanın əsasını təşkil edir (Harris, 1993; Harris, Brown & Brown, 1993: 10).

Mütləq tarixləndirmə isə əsasən radiometrik metodlara söykənir. Radiokarbon (C^{14}), kaliyum-arqon, uran-qurğuşun və termolüminesans kimi metodlar vasitəsilə obyektin tərkibindəki kimyəvi elementlərin zamanla parçalanma sürəti əsasında onun yaşı müəyyən edilir. Məsələn, bişmiş kərpiclərin hazırlanma tarixini təyin etmək üçün termolüminesans, ağac materialları üçün isə dendroxronologiya (ağac halqalarının sayılması) metodu tətbiq olunur.

Arxeoloji tarixləndirmə həm qədim, həm də nisbətən yaxın dövrlərə aid insan fəaliyyətlərini əhatə edə bilər. Bəzi hallarda birbaşa obyektin üzərində, digərlərində isə onun kontekstində tapılan materialların təhlili ilə tarix müəyyən olunur. Eyni zamanda, əldə edilən tarixlər arxeoloji interpretasiyanın əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir və qazıntı zamanı aparılan müşahidələrin elmi təhlilinə ciddi təsir göstərir.

Yazılı mənbələrə əsaslanan metodlar da tarixləndirmə sahəsində mühüm rol oynayır. Epiqrafika, numizmatika və paleoqrafiya kimi sahələrdə yazıların, sikkələrin və sənədlərin xronoloji dəyərləndirilməsi aparılır (Раджабли, 1997). Seriasiya (stilistik inkişaf sıralaması) isə artefaktların forma və üslub baxımından inkişaf xəttini izləyərək onların nisbi zaman sıralamasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Arxeoloqlar həmçinin kontekstual məlumatlar və stratigrafik əlaqələr əsasında obyektlərin qarşılıqlı xronologiyasını qururlar (Harris, Brown & Brown, 1993: 14).

Mütləq və nisbi metodların birgə tətbiqi ilə daha etibarlı və dəqiq tarixləndirmə nəticələri əldə olunur. Tarixləndirmənin effektivliyi istifadə olunan metodların elmi dəqiqliyi, nümunələrin düzgün seçimi və təhlilin sistemli aparılması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan, arxeoloji tarixləndirmə tədqiqat prosesinin gedişində və nəticələrin elmi təqdimatında əsas rol oynayır.

Tarixləndirmə yalnız arxeologiyada deyil, həmçinin geologiya, paleontologiya və forensika (məhkəmə elmi) kimi sahələrdə də geniş tətbiq olunur. Arxeoloq bu metodları insan fəaliyyəti ilə əlaqəli obyektlərə tətbiq etməklə onların keçmişdəki yerini, funksiyasını və sosial-mədəni kontekstinə müəyyənləşdirməyə çalışır. Obyektin yaşı onun hansı sosial, iqtisadi və texnoloji şəraitdə meydana gəldiyini anlamağa kömək edir.

Beləliklə, tarixləndirmə metodlarının məqsədi yalnız obyektin yaşını təyin etmək deyil, həm

də keçmiş insan cəmiyyətlərinin inkişaf mərhələlərini, davranış formalarını və həyat tərzlərini daha dərinləndirən anlamaq üçün elmi zəmin yaratmaqdır. Bu baxımdan, tarixləndirmə arxeologiya elminin təməl və əvəzolunmaz komponentlərindən biri kimi çıxış edir.

Arxeoloji planlar qazıntı zamanı aşkarlanmış kontekstlərin və obyektlərin sənədləşdirilməsi üçün əsas vasitədir. Bu proses, arxeoloji məlumatların sistemli şəkildə toplanması, tədqiqatın elmi keyfiyyətinin qorunması və gələcək interpretasiyalar üçün möhkəm zəminin yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qazıntı sahəsində plançəkmə həm məkan, həm də zaman baxımından obyektlər arasındakı əlaqələrin vizuallaşdırılmasına imkan verir. Planlar tək-kontekstli və ya çoxkontekstli yanaşmalarla hazırlanır (Harris, 1993: 82).

Çoxkontekstli planlaşdırma zamanı eyni sahədəki bir neçə kontekst vahid plan üzərində birləşdirilərək onların qarşılıqlı münasibətləri göstərilir. Bu üsul daha çox səthi kontekstlərə malik ərazilərdə, xüsusilə kənd yaşayış yerlərində istifadə olunur. London Muzeyi tərəfindən tətbiq olunmuş tək-kontekstli planlaşdırma sistemi hər bir kontekstin ayrıca şəffaf kağız üzərində çəkilməsi ilə fərqlənir. Bu planlar üst-üstə qoyularaq təhlil edilir və stratiqrafik əlaqələr daha dəqiq müəyyən olunur (Harris, Brown & Brown, 1993: 7).

Tək-kontekstli planlaşdırma daha aydın stratiqrafik ardıcılıq qurmağa, vizual təhlil aparmağa və kompleks kontekstlər arasında əlaqələr yaratmağa şərait yaradır. Planlar adətən 1:20 miqyasında tərtib edilir və sahə 5x5 metrlik kvadratlara bölünür. Sahə ölçmələri milli koordinat sisteminə bağlanır və nəticədə rəqəmsal verilənlər bazasına integrasiya edilir. Nivelir, taxeometr, total stansiya kimi geodeziya cihazları ölçmələrin dəqiqliyini təmin edir.

Arxeoloji planlarda simvollarıdan və vizual kodlardan istifadə obyektləri fərqləndirmək və oxunuşu asanlaşdırmaq üçün vacibdir. Divarlar, çuxurlar, təbəqələr və digər arxeoloji xüsusiyyətlər üçün fərqli xətt tipləri, ştrixləmələr və rəng kodları tətbiq olunur. Bu sistem sənədləşdirmənin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, planların interpretasiyasını da sadələşdirir.

Stratiqrafik təhlilin vizuallaşdırılmasında əsas alət Harris matrisidir. Bu matris, arxeoloji kontekstlərin zaman ardıcılığını qrafik şəkildə ifadə edir. Matrisin yuxarı hissəsində sonrakı kontekstlər, aşağısında isə daha erkən kontekstlər yerləşdirilir. Təbəqələr arasındakı əlaqələr oxlarla göstərilir və bu vizual struktur, qazıntı prosesinin əslində “tərsinə” aparıldığı nəzərə alınaraq, onların ardıcılığını daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Stratiqrafik qanunlara əsasən, yuxarıda yerləşən təbəqələr aşağıdakılardan daha yeni hesab olunur. Təbəqələr adətən üfüqi yerləşməyə meyllidir, əgər belə deyilsə, ya ilkin formalaşma, ya da relyefin təsiri nəzərə alınır. Təbəqələrin kənarlarında müşahidə olunan pozulmalar isə eroziya və ya sonrakı müdaxilələr nəticəsində yaranmış ola bilər (Harris, 1993: 76).

Memarlıq stratiqrafiyası, yeraltı çöküntü stratiqrafiyasından fərqlənir. Memarlıq strukturları məqsədli şəkildə inşa olunmuş və bəzən uzunmüddətli istifadə nəticəsində konsolidə olunmuş obyektlərdir. Halbuki yeraltı çöküntülər daha çox təsadüfi və təbii (cazibə, axıntı və s.) yolla yığılan materiallardır. Arxeoloji sənədləşdirmədə bu iki tip arasında fərqin nəzərə alınması interpretasiya üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır (Harris, Brown & Brown, 1993).

Qazıntı zamanı kontekstlər ardıcıl şəkildə götürüldüyü üçün onların sənədlərdə düzgün ardıcılıqla qeyd olunması həyati əhəmiyyət daşıyır. Harris matrisi bu sənədlərdən istifadə etməklə tərtib olunur və döngələrin, yəni zaman ardıcılığına zidd situasiyaların aşkarlanmasına və qarşısının alınmasına kömək edir. Belə səhvlər, məsələn, daha erkən kontekstin görünüşcə daha gənc kontekstin üzərində yerləşməsi şəklində ortaya çıxma bilər və bu zaman qazıntı strategiyasının təkmilləşdirilməsi tələb olunur (Harris, 1993: 103).

Xüsusilə şəhər arxeologiyasında yüzlərlə kontekstin mövcudluğu Harris matrisinin əhəmiyyətini daha da artırır. Matrisin düzgün qurulması üçün sahədə aparılan plançəkimlər və kontekst vərəqləri ilə paralel işləmək vacibdir. Müasir kompüter proqramları bu prosesi qismən sadələşdirsə də, təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən aparılan əl ilə tərtibat bir çox hallarda daha effektiv və etibarlı sayılır.

Arxeoloq Martin Karver tərəfindən inkişaf etdirilmiş yanaşmada Harris matrisinə “xüsusiyyət” və “struktur” kimi daha geniş anlayışlar da daxil edilmişdir. Bu metod, arxeoloji obyektlərin istifadə müddətini, funksional mərhələlərini və dəyişiklik tarixçəsini analiz etməyə imkan verir və interpretativ potensialı xeyli artırır.

Beləliklə, arxeoloji planlar və Harris matrisi birlikdə arxeoloqlara həm sahədə, həm də laboratoriyada sistemli, vizual və elmi əsaslı təhlil aparmaq imkanı yaradır. Bu yanaşma, arxeoloji məlumatların dəqiqliklə sənədləşdirilməsinə, kontekstlərin ardıcıl təhlilinə və nəticələrin elmi şəkildə interpretasiyasına xidmət edir.

İllüstrasiya arxeoloji sahədə əldə olunmuş məlumatların qrafik vasitələrlə dəqiq və sistemli şəkildə sənədləşdirilməsini təmin edən mühüm texniki sahədir. Bu sahə, artefaktların, abidələrin və landşaftların elmi və vizual təqdimatı üçün vacib komponent hesab olunur. Arxeoloji obyektlərin planları, kəsikləri və görünüşləri topoqrafik ölçmələrə əsaslanaraq tərtib edilir. Bu məqsədlə taxometr, 3D skaner, GPS və GIS kimi müasir ölçü və qeyd cihazlarından istifadə olunur.

İllüstrasiyalar sahədə turşusuz kağızda və ya arxiv standartlarına uyğun rəqəmsal formatlarda hazırlanır və saxlanılır. Sahədəki tapıntılar yalnız çəkim və planlarla deyil, eyni zamanda fotoqrafiya ilə də sənədləşdirilir. Ağ-qara və rəngli şəkillərlə yanaşı, son dövrlərdə rəqəmsal fotoqrafiya geniş tətbiq tapmışdır. Xüsusilə hava fotoqrafiyası, pilotsuz uçuş aparatları (PUA) və digər texnologiyalarla yeni arxeoloji obyektlərin aşkarlanması və mövcud abidələrin yerləşmə modelinin vizual təsviri üçün effektiv üsuldur (Akbarov & Muxitdinov, 2015).

Artefaktların elmi təsvirləri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hazırlanır və əsasən elmi nəşrlərdə və hesabatlarda istifadə olunur. Bu təsvirlərdə qələm və mürəkkəblə çəkilmiş rəsmlər, rəqəmsal illüstrasiya proqramları (məsələn, Adobe Illustrator, CorelDRAW və s.) və digər qrafik vasitələr tətbiq edilir. Miqyaslı təsvirlər, ştrixləmə, ölçülərin göstərilməsi, kənar görünüşlər, kəsiklər və detal rəsmləri bu illüstrasiyaların ayrılmaz elementləridir.

Rekonstruktiv illüstrasiyalar isə elmi əsaslara söykənərək, obyektlərin və ya tikililərin ilkin və ya mümkün görünüşlərini təqdim etməyə xidmət edir. Bu tip illüstrasiyalar, həm tədqiqatçılar, həm də ictimaiyyət üçün abidə və artefaktların daha yaxşı anlaşılmasına imkan yaradır. Rekonstruksiya əsasən əl rəsmləri ilə yanaşı, 3D modelləmə, animasiya, virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları vasitəsilə də həyata keçirilir.

Arxeoloji illüstrasiya yalnız vizual təmsil etmə vasitəsi deyil, həm də elmi dəqiqlik və analitik interpretasiya baxımından arxeoloji fəaliyyətin vacib komponentidir. Bu sahə həm sənədləşdirmə keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də arxeoloji nəticələrin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına xidmət edir. Beləliklə, arxeoloji illüstrasiya həm elmi tədqiqatın ayrılmaz hissəsi, həm də vizual ünsiyyət vasitəsi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Arxeoloji ekspedisiya elmi müəssisələr və ali təhsil ocaqları tərəfindən həyata keçirilən sahə tədqiqatlarının təşkil olunmuş formasıdır və arxeoloji obyektlərin sistemli şəkildə araşdırılmasını təmin edir. Azərbaycanda bu fəaliyyət əsasən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun əmri və vəkalətnaməsi əsasında təşkil olunur.

Əmrdə ekspedisiyanın məqsədi, rəhbəri, tədqiqat heyəti və maliyyələşmə planı rəsmi şəkildə müəyyən edilir. Ekspedisiya adətən bir ay müddətində həyata keçirilir, müddət uzadıldıqda isə əlavə sənədləşmə və razılaşdırma tələb olunur (Nazirlər Kabineti, 2016).

Ekspedisiya heyəti adətən maksimum 15 nəfərdən ibarət olur və iştirakçılar yalnız peşəkar meyarlar əsasında seçilir. Zəruri hallarda sahə üzrə kənar mütəxəssislər mülki-hüquqi müqavilə əsasında layihəyə cəlb edilə bilər. İşçilər ekspedisiyada iştirak etdikləri müddətdə əsas vəzifə yerlərini və əməkhaqqı hüququnu saxlayırlar. Beynəlxalq ekspedisiyalar isə yalnız illik büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitlər çərçivəsində və müvafiq xüsusi razılıqla həyata keçirilə bilər.

Maliyyələşmə əsasən Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun illik büdcəsi hesabına təmin edilir. Əgər ekspedisiya sifariş əsasında aparılırsa, bu zaman sifarişçi qurum tərəfindən maliyyələşdirilir. Büdcə sənədi - smeta institut rəhbərliyi tərəfindən təsdiq edilir və bütün xərclər müvafiq sənədlərlə əsaslandırılmalıdır. Smetada iştirakçıların sayı, tədqiqatın coğrafi ərazisi, müddəti və xərc kateqoriyaları (nəqliyyat, ərzaq, avadanlıq və s.) aydın şəkildə göstərilməlidir. Yaşayış məntəqələrinə yaxın sahələrdə anbar və düşərgə bazası yerli icarə yolu ilə təmin oluna bilər.

Ekspedisiya başa çatdıqdan sonra rəhbər və ya müavini 10 iş günü ərzində institut rəhbərliyinə əməliyyat və maliyyə hesabatı təqdim etməlidir. Hesabatda aparılan fəaliyyətlər xronoloji və sistemativ şəkildə təsvir olunmalı, bütün maliyyə sənədləri və xərclər əlavə edilməlidir. Bundan əlavə, istifadə olunan avadanlıq və inventar qorunmuş vəziyyətdə təhvil verilməli və qeydiyyatla alınmalıdır. Bu prosedurlar ekspedisiyanın şəffaflıq, məsuliyyət və hesabatlılıq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsinə xidmət edir (Nazirlər Kabineti, 2016).

Ekspedisiya fəaliyyətinin açıq sahədə və bəzən çətin relyef şəraitində aparılması təhlükəsizlik tədbirlərinin xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmasını zəruri edir. Ekspedisiya iştirakçıları öncədən tibbi müayinədən keçməli və yalnız sağlamlıq vəziyyəti uyğun şəxslər tədqiqata cəlb olunmalıdır. 18 yaşdan aşağı şəxslərin ekspedisiyada iştirakı qadağandır. İştirakçılar təhlükəsizlik avadanlıqları (qoruyucu kəmərlər, rabitə cihazları, dərman qutusu və s.) ilə təmin edilməlidir.

Düşərgə yerləşməsi su mənbəyinə yaxınlıq, sabitlik, sanitar-gigiyenik tələblər və müdafiə imkanı kimi meyarlar əsasında həyata keçirilməlidir. Marşrut qrupları yalnız gündüz saatlarında fəaliyyət göstərməli və daimi rabitə əlaqəsinə malik olmalıdırlar. Riskli ərazilərdə çalışan qruplar üçün xüsusi hazırlıq, uyğun geyim və texniki avadanlıqla təminat vacibdir. Su keçidləri zamanı isə xilasedici vasitələr, qayıqlar və təhlükəsizlik tədbirləri təmin olunmalıdır (Nazirlər Kabineti, 2016).

Beləliklə, arxeoloji ekspedisiya hüquqi tənzimləmə, təşkilati planlaşdırma, maliyyə şəffaflığı və təhlükəsizlik tədbirləri ilə müşayiət olunan, peşəkar və məqsədyönlü bir elmi-tədqiqat fəaliyyət formasıdır. Bu sistem həm ölkənin arxeoloji irsinin sistemli öyrənilməsinə, həm də iştirakçıların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Arxeoloji hesabat Azərbaycanda arxeoloji fəaliyyətin hüquqi çərçivədə aparılmasını, elmi sənədləşdirməni və dövlət nəzarətini təmin edən mühüm vasitədir. “Mədəniyyət haqqında” Qanunun 40.4-cü maddəsinə əsasən, ölkə ərazisində arxeoloji qazıntı və arxeoloji mədəni sərvətlərin tədqiqi yalnız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun icazəsi ilə mümkündür. Eyni zamanda, bu fəaliyyət müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumlarda qeydiyyatla alınmalıdır (Azərbaycan Respublikası, 2012). Xüsusi hüquqi rejimə malik Şuşa şəhərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar isə Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruyğu İdarəsinin razılığı və AMEA-nın rəyi əsasında həyata keçirilir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2021).

Arxeoloji fəaliyyətlə məşğul olan istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxslər aparılmış işlərə dair hesabat təqdim etməyə borcludurlar. Bu hesabatların qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiqlənmiş və hüquqi cəhətdən normativ əsaslara bağlanmışdır (Nazirlər Kabineti, 2015). Hesabatların təqdim olunması mədəni irs üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinə və elmi nəticələrin rəsmi şəkildə sənədləşdirilməsinə imkan yaradır. Qazıntı zamanı aşkar edilən bütün arxeoloji materiallar dövlət mülkiyyəti sayılır və müvafiq fondlarda və ya muzeylərdə saxlanılır.

Hesabatlar sahə işləri başa çatdıqdan sonra 30 gün ərzində aidiyyəti qurumlara təqdim edilməlidir. Bu qurumlara AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Mədəniyyət Nazirliyi, Dövlət Turizm Agentliyi, “İçərişəhər” və “Qala” qoruqları və əgər qazıntı Şuşada aparılıbsa, Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsi daxildir. Hesabat “Elmi ekspedisiyaların təşkili və aparılması Qaydaları”na uyğun şəkildə hazırlanmalı və tədqiqatın hüquqi, elmi və texniki aspektlərini əhatə etməlidir (Nazirlər Kabineti, 2015).

Hesabatda aşağıdakılar əks etdirilməlidir: verilmiş icazə və razılıq sənədləri, qazıntı zamanı aşkarlanmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının tam siyahısı və sistemləşdirilməsi, ekspedisiya heyətinin strukturu və üzvləri, maliyyə mənbələri, tədqiqat metodologiyası və ərazi təsviri, tapıntıların dəqiq koordinatları və ilkin konteksti, mühafizə və konservasiya tədbirləri, icraçı subyektlər və istifadə olunan texniki vasitələrin detalları. Hesabatlar fiziki şəxslər tərəfindən imzalanmalı, hüquqi şəxslər tərəfindən isə əlavə olaraq möhürlənməlidir.

Bununla yanaşı, hesablara mütləq şəkildə vizual materiallar da əlavə olunmalıdır: qazıntı sahəsinin, tapıntıların və onların ilkin yerləşməsinin foto və video sənədləri, işçilərin ixtisas sənədləri, texniki vasitələrin görüntüləri və texniki pasportları. Bu sənədlərin bir hissəsi Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi vasitəsilə əldə oluna bilərsə, ayrıca təqdim edilməsinə ehtiyac yoxdur. Əks halda, onlar istifadəçinin razılığı ilə sorğu əsasında və ya birbaşa təqdim edilməlidir.

Hesabatlar təqdim edildikdən sonra aidiyyəti qurumlar tərəfindən üç iş günü ərzində yoxlanılır. Yoxlama zamanı sənədlərin tamlığı, dəqiqliyi və hüquqi qaydalara uyğunluğu qiymətləndirilir. Əgər çatışmazlıqlar aşkarlansa, bu barədə qazıntı aparıcı şəxsə dərhal məlumat verilir və ona beş gün ərzində bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq imkanı verilir. Əgər hesabat təqdim olunmazsa və ya bilərəkdən saxta məlumat verilsə, həmin şəxs “Mədəniyyət haqqında” Qanunun 56-cı maddəsinə əsasən inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər (Azərbaycan Respublikası, 2012).

Bu mexanizm arxeoloji fəaliyyətin şəffaf, qanunauyğun və elmi əsaslarla aparılmasını təmin edir. Eyni zamanda, hesabatlılıq sistemi mədəni irsin dövlət tərəfindən qorunması siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Hesabatlar gələcək tədqiqatlar üçün əsas baza funksiyasını daşıyır və irsə dair strategiyaların hazırlanmasına yardımçı olur. Qanunvericilik həm yerli, həm də beynəlxalq tədqiqatçılar üçün bərabər hüquqi imkanlar yaradaraq, arxeoloji tədqiqatların keyfiyyətli, təhlükəsiz və məsuliyyətli şəkildə icrasına zəmin yaradır.

Ümumilikdə, arxeoloji hesabatlar yalnız elmi nəticələrin sistemləşdirilməsi deyil, həm də dövlətin mədəni irs üzərində nəzarətinin və ictimaiyyət qarşısında hesabatlılığın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu hesabatlar vasitəsilə aparılan tədqiqatların qanunvericiliyə uyğunluğu təmin olunur, dövlətin irs siyasəti dəstəklənir və arxeoloji fəaliyyətin davamlılığı və legitimliyi qorunur.

Arxeoloji terminlər qədim cəmiyyətlərin həyatını, davranışlarını və mədəniyyətlərini daha dərindən anlamağa imkan verən konseptual çərçivə və metodoloji vasitələr toplusudur. Arxeo-

loji resurs dedikdə keçmişə aid olan və arxeoloji tədqiqatlar üçün potensial olan bütün maddi qalıqlar başa düşülür. Bu resursların idarə olunması onların müəyyənləşdirilməsi, xəritələşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və qorunması ilə bağlı çoxşaxəli fəaliyyəti əhatə edir (Darvill, 2003: 20). Azərbaycanda bu vəzifə əsasən AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutuna həvalə olunmuşdur. Yerüstü arxeoloji tədqiqat ərazilərdəki potensial abidələrin ilkin identifikasiyası və sənədləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilir, geofiziki üsullar, peyk görüntüləri və GPS texnologiyasından geniş istifadə olunur (Cəbiyev, 2018).

Arxeoloji vahid anlayışı həm konkret qazıntı sahəsindəki kontekstləri, həm də bu sahədə çalışan təşkilatları ifadə edir. Arxeoloji nəzəriyyə isə faktların izahı və mənalandırılması üçün istifadə olunan fəlsəfi və metodoloji yanaşmalar toplusudur. Buraya struktur-funksionalizm, marksist, prosesual, post-prosesual və feminist yanaşmalar da daxildir. Davranış arxeologiyası insan fəaliyyətlərinin maddi izlərini təhlil etməklə sosial davranış modellərini anlamağa çalışır. Bu yanaşma eksperimental və etnoarxeologiya ilə sıx bağlıdır.

Kognitiv arxeologiya qədim insanların düşüncə tərzlərini və simvolik dünyagörüşünü maddi mədəniyyət nümunələri vasitəsilə öyrənir. O, dini obyektlər, ritual məkanlar və simvolik sistemlər üzərində cəmlənir. Birləşdirici arxeologiya isə Walter Taylor tərəfindən təklif edilmiş və arxeoloji faktların antropoloji çərçivədə təhlilini müdafiə etmişdir. O, maddi mədəniyyətin yalnız nəticə deyil, mədəni ideyaların əks forması olduğunu iddia etmişdir.

Konservasiya arxeologiyası arxeoloji tapıntıların fiziki, kimyəvi və bioloji dağılmadan qorunmasını hədəfləyir. Bu sahə xüsusilə qazıntıdan sonra tapıntıların uzunmüddətli saxlanmasını təmin edir (International Atomic Energy Agency, 2017). Tərəkmə arxeologiyası isə heyvandarlıqla məşğul olan köçəri icmaların arxeoloji izlərini araşdırmaqla onların sosial-iqtisadi strukturunu üzə çıxarır. Qazıntılar nəticəsində yaylaq və qışlaq ərazilərindəki mövsümi yaşayış yerləri bu fəaliyyətin əsas dəlillərini təşkil edir (Costello&Svensson, 2018).

Yaş sahə arxeologiyası daimi və ya dövrü su ilə doymuş torpaq sahələrində aparılan tədqiqatları əhatə edir. Bu ərazilərdə üzvi materialların yüksək dərəcədə qorunması qədim həyat tərzinin daha ətraflı rekonstruksiyasına imkan verir. Şəhər arxeologiyası isə urbanizasiya proseslərini, yaşayış təbəqələrini və ictimai infrastrukturunu öyrənməklə qədim şəhər mədəniyyətlərini tədqiq edir. Bu sahədə çoxqatlı stratigrafik analiz və 3D modelləşdirmə üsullarından istifadə olunur.

Total arxeologiya müəyyən coğrafi ərazidə diaxronik tədqiqat aparmaqla arxeoloji, yazılı və şifahi mənbələrin integrasiyasına əsaslanır. Bu yanaşma landşaft arxeologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Struktur arxeologiyası isə maddi mədəniyyətdə əks olunan simvolik sistemləri və zehni strukturları təhlil edərək, keçmiş cəmiyyətlərin dünyagörüşünü anlamağa çalışır.

Mərkəzi Məkan Nəzəriyyəsi qədim yaşayış məntəqələrinin məkan üzrə təşkilini və funksional iyerarxiyasını izah etmək üçün istifadə olunur. Bu model arxeoloji baxımdan iqtisadi, inzibati və mübadilə mərkəzlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir. Nəhayət, kəllə indeksi insan kəlləsinin formasını təyin etmək üçün antropologiyada istifadə olunan göstəricidir. Bu parametr qədim populyasiyaların müqayisəli təhlilində və bioarxeoloji interpretasiyada istifadə olunur.

Bu terminlər və nəzəri yanaşmalar arxeologiyanın interdisiplinar mahiyyətini, keçmişə dair məlumatların əldə olunmasında və təhlilində necə sistemli və kompleks yanaşmalara ehtiyac duyulduğunu göstərir. Onlar arxeoloqlara maddi qalıqları yalnız tapıntı kimi deyil, həm də sosial, mədəni və ideoloji strukturların ifadəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Nəticədə, arxeoloji terminologiya bu sahənin tədqiqat və tətbiq sferasının intellektual əsaslarını formalaşdıran vacib elementlərdən biri kimi çıxış edir.

Təsnifat arxeoloji məlumatların sistemli şəkildə qruplaşdırılmasına yönəlmiş fundamental metodoloji yanaşmadır. Bu prosesin əsas məqsədi maddi mədəniyyət qalıqlarını mənşəyinə, funksiyasına, texnologiyasına və formal xüsusiyyətlərinə görə ayırmaq və elmi interpretasiya üçün struktur yaratmaqdır. Monotetik təsnifat müəyyən obyektlərin yalnız bütün ortaq xüsusiyyətlərə sahib olmasını tələb etdiyi üçün daha sərt və dəqiq nəticələr verir, lakin kontekstual mürəkkəbliklərə cavab verməkdə məhduddur. Politetik təsnifat isə daha çevik yanaşmadır və obyektlər arasında qismən oxşarlıqlar üzərində qruplar yaratmağa imkan verir. Bu metod xüsusilə müxtəlif mədəniyyət qatlarında və keçid dövrlərində effektiv nəticələr təmin edir. Arxeoloji analizlərdə hər iki təsnifat üsulu istifadə olunur və onların seçimi konkret tədqiqat məqsədi və kontekstin mürəkkəbliyindən asılıdır.

Gil arxeoloji kontekstdə həm təbii resurs, həm də qədim sənətkarlıq və inşaat texnologiyalarının izahı baxımından mühüm komponentdir. 0.002 mm-dən kiçik hissəciklərdən ibarət olan gil çöküntü süxurların əsasını təşkil edir və çox vaxt təbii mühitin göstəricisi kimi istifadə olunur. Gilin plastikliyi onu dulusçuluq, tikinti və dekorativ sənət sahələrində əvəzolunmaz edir. Tərkibindəki minerallar (kaolinit, illit, montmorillonit) onun texnoloji keyfiyyətlərini müəyyən edir. Kaolinit yüksək istiliyədavamlı ağ keramika üçün, montmorillonit isə şişmə qabiliyyəti sayəsində hidrotexniki inşaatda tətbiq olunur. Gil, həmçinin, qədim yaşayış məskənlərindəki sənətkarlıq ənənələrinin öyrənilməsi baxımından da dəyərlidir.

Sikkələr arxeoloji baxımdan iqtisadi sistemlər, hakimiyyət strukturları və ideoloji simvolların öyrənilməsi üçün zəngin mənbədir. İlk sikkələr e.ə. VII əsrdə Lidiyada zərb olunmuş və tədricən bütün qədim dünya üzrə yayılmışdır. Əhəmənilər dövründə sikkələr imperiya ideologiyasının yayılmasına və vahid iqtisadi sistemin qurulmasına xidmət etmişdir. Antik Yunanıstanda və Romada sikkələr ticarət və idarəetmənin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, estetik və siyasi mənə daşmışdır. Çin sikkələri isə erkən dövrdən mərkəzi dəlikli, simvolik və praktiki funksiyalara malik olmuşdur. Sikkələrin üzərindəki yazılar, işarələr və ikonoqrafik elementlər onların dövrünü, coğrafi mənsubiyyətini və sosial kontekstini anlamaqda açar rol oynayır (Раджабли, 1997).

Qəbirlər isə arxeologiyada yalnız dəfn strukturları deyil, həm də sosial status, ideologiya və kollektiv yaddaşın ifadə vasitəsi kimi öyrənilir. Fərdi və ya kollektiv dəfnlər vasitəsilə cəmiyyətlərin ölümə münasibəti, dünyagörüşü və sosial təbəqələşməsi haqqında əhəmiyyətli məlumatlar əldə edilir. Qəbir strukturlarının forması, dəfn inventarları və yerləşmə məntiqi onların funksional və simvolik mahiyyətini açıqlayır. Arxeoloji qazıntılarda aşkar olunan qəbir abidələri, həmçinin qədim torpaq mülkiyyəti, dini ayinlər və icma münasibətlərinin izlərini də daşıyır. Onlar bəzən ziyarətgah, toplanış yeri və ya ərazi sərhədi funksiyasını da yerinə yetirmişdir.

Müasir texnologiyaların arxeoloji tədqiqatlara integrasiyası elmi araşdırmaların keyfiyyətini və nəticələrinin dəqiqliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu texnologiyalar xüsusilə mütləq tarixləndirmə metodlarında geniş tətbiq olunur. Mütləq tarixləndirmə metodları obyektlərin və mədəni təbəqələrin təqvimlə göstərilə bilən yaşını müəyyən etməyə imkan verir.

Radiokarbon (C^{14}) analizləri bu sahədə ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. Sürətləndirici kütlə spektrometriyası (AMS) ənənəvi radiokarbon analizinə nisbətən daha dəqiq və sürətlidir. Bu metod kiçik karbon nümunələri ilə işləməyə imkan verir, bu isə nadir artefaktların analizində əvəzolunmazdır. AMS həm də oksigen izotoplarının nisbətlerini ölçərək paleoiklim və bioarxeoloji analizlərdə istifadə edilir.

Hava fotoqrafiyası da arxeologiyada tətbiq olunan texnologiyalardandır. Bu üsulla peyk və təyyarə görüntüləri vasitəsilə ərazi səviyyəsində görünməyən arxeoloji strukturlar aşkar edilir.

Havadan çəkilmiş şəkillər GIS sistemləri ilə birləşdirildikdə daha geniş analiz imkanları yaranır. Bu cür metodlar arxeoloji landşaftların xəritələndirilməsi və modelləşdirilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. GIS və uzaqdan zondlama vasitələri qazıntı aparılmadan ilkin diaqnostika və sahə seçimi üçün effektiv alətlərdir (Akbarov & Muxitdinov, 2015).

Amin turşuların rasemizasiyası (AAR) biokimyəvi tarixləndirmə metodu kimi arxeologiyada tətbiq olunur. Bu metod ölmüş orqanizmlərdə amin turşularının molekulyar quruluşundakı dəyişiklikləri analiz edərək yaş təyin edir. Bu üsul, radiokarbonun tətbiq oluna bilmədiyi qədim dövrlərə aid materiallar üçün faydalıdır. AAR-nin tətbiqi nəticələrə təsir edən ekoloji amillərin dəqiq qiymətləndirilməsini tələb edir.

Atom udulma spektrometriyası (AAS) arxeoloji nümunələrin elementar tərkibini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bu metod vasitəsilə metal, keramika və mineral nümunələrin kimyəvi tərkibi dəqiqliklə təyin olunur. Nəticələr materialın mənşəyi və istehsal texnologiyası haqqında məlumat verir. AAS metodu həm də nadir və qorunan artefaktlara zərər vermədən təhlil imkanı təqdim edir.

Beta-şüa əks-səpilmə texnologiyası səthi analiz üçün istifadə olunur. Bu texnika qeyri-dağıdıcı üsulla, obyektin səthindəki ağır elementlərin varlığını müəyyənləşdirir. Lakin bu metod elementlərin dəqiq identifikasiyasını deyil, yalnız ümumi varlığını göstərə bilər. Buna görə beta-şüa əks-səpilmə daha çox ilkin diaqnostika üçün tətbiq edilir.

Kation nisbəti ilə tarixləndirmə (CR dating) isə qayaüstü təsvirlərin üzərindəki cilalanmış səthin yaşını təyin etmək üçün tətbiq olunur. Bu metod geokimyəvi əsaslara söykənir və səthdəki element nisbətlərinə əsasən təxmini yaş göstəricisi təqdim edir. CR dating metodunun tətbiqi üçün lokal kalibrasiya məlumatları zəruridir.

Rentgen əsaslı texnologiyalar arxeoloji analizlərdə geniş tətbiq olunur. X-radioqrafiya metal artefaktların korroziyadan əvvəlki formasını və daxili strukturunu vizual olaraq müəyyən etməyə imkan verir. XRD (Rentgen difraksiya analizi) kristallik materialların mineral tərkibini təyin etmək üçün istifadə olunur. Bu metod keramika və şüşənin texnoloji analizində effektivdir. XRF (Rentgen floresans spektrometriyası) qeyri-dağıdıcı üsulla obyektin səthindəki elementləri təyin edir. XRF metodunun portativ versiyaları sahədə təhlil aparmaq üçün istifadə olunur. X-ray milliprobe isə obyektin dəqiq nöqtələrində mikroanaliz aparmağa imkan verir. Bu metod xüsusilə boya təbəqələri və pigment analizləri üçün faydalıdır.

Traseoloji (istifadə izləri) analiz daş və sümük alətlərin mikroskopik səth dəyişikliklərini öyrənməklə onların funksiyalarını müəyyən edir. Bu üsul eksperimental arxeologiya ilə birgə tətbiq edilərək arxeoloji tapıntıların təhlilini gücləndirir. Alətlərin istifadə məqsədi, materialla təmas izləri vasitəsilə müəyyən edilir.

Bütün bu metodların integrasiyası arxeoloji obyektlərin dəqiq tarixləndirilməsi və mənşəyinin öyrənilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Texnoloji inkişafın sayəsində artefaktların və sahələrin öyrənilməsi daha sistemli və etibarlı şəkildə həyata keçirilir. Müasir cihazlar vasitəsilə əldə olunan nəticələr arxeoloji tədqiqatların elmi əsaslarını gücləndirir. Eyni zamanda bu texnologiyalar müxtəlif sahələr - paleobotanika, antropologiya, geologiya və sənət tarixi ilə integrasiyanı təmin edir. Beləliklə, arxeologiya interdisiplinar sahələr arasında əlaqələndirici mövqe tutur. Müasir texnologiyaların tətbiqi arxeoloji irsin qorunması və öyrənilməsi sahəsində yeni imkanlar açır. Bu da qədim cəmiyyətlər haqqında daha dərin və obyektiv biliklərin əldə olunmasına şərait yaradır.

Nəticə. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar hüquqi, etik və elmi çərçivələr daxilində həyata keçirilməlidir. Bu sahədə fəaliyyətlərin təşkili zamanı həm milli qanunvericilik, həm də bey-

nəlxalq normativ sənədlər, xüsusilə “Arxeoloji İrsin Qorunması haqqında” Avropa Konvensiyası və Venesiya Xartiyası əsas istinad mənbələri kimi qəbul edilməlidir. Arxeoloji irs yalnız yeraltı qalıqlarla məhdudlaşmır, o, eyni zamanda mühəndis qurğularını, yaşayış məkanlarını və sualtı obyektləri də əhatə edən kompleks bir resurs sistemidir.

Arxeoloji obyektlərin qorunması üçün milli reyestr sistemləri və xəritələndirmə bazaları yaradılmalı, qoruma zonaları hüquqi əsaslarla təsbit olunmalıdır. Arxeoloji fəaliyyətlər yalnız ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən, elmi əsaslandırılmış planlar çərçivəsində və müvafiq icazə sənədləri əsasında aparılmalıdır. Qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri mümkün olduqda “in situ”, yerində qorunmalı, onların konservasiyası və dəqiq sənədləşdirilməsi təmin edilməlidir.

Yeni tikinti və infrastruktur layihələrindən öncə arxeoloji risklərin qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu məqsədlə xilasetmə arxeologiyası üçün maliyyə və logistika resursları ayrılmalıdır. Arxeoloji irsin qorunması şəhərsalma və regional planlaşdırma proseslərinə inteqrasiya edilməli, arxeoloqlar və digər mütəxəssislər bu proseslərə cəlb olunmalıdırlar.

Bu fəaliyyətlər yalnız dövlət büdcəsi hesabına deyil, eyni zamanda özəl sektorun da dəstəyi ilə genişlənməlidir. Əldə olunan nəticələr elmi hesabatlar, nəşrlər, sərgilər və maarifləndirici proqramlar vasitəsilə ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim olunmalıdır. Xüsusilə məktəblər üçün maarifləndirici təşəbbüslər irsin davamlı qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Abidələr üzərində hər hansı müdaxilə yalnız elmi əsaslandırma ilə aparılmalı, bərpa və konservasiya işləri müvafiq ixtisaslaşmış qurumların nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu abidələrin hüquqi statusunu, mülkiyyət formasını və qoruma rejimini aydın şəkildə müəyyən edir.

Qazıntı və tədqiqat nəticələrinin sənədləşdirilməsi və arxivləşdirilməsi qanuni öhdəlik kimi qəbul olunmalı və bu proseslər üzərində dövlət nəzarəti təmin edilməlidir. Xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan arxeoloji ekspedisiyalar mümkündür, lakin bu əməkdaşlıqlara rəhbərlik və nəzarət mütləq şəkildə yerli elmi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji fəaliyyətlərin bütün mərhələləri - kəşfiyyat, qazıntı, tarixləndirmə, sənədləşdirmə və konservasiya sistemli, şəffaf və davamlı idarəetmə prinsipləri ilə müşayiət olunmalı, bu sahədə elmi əsaslı, davamlı və inteqrativ yanaşma təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat:

Akbarov, M. S., & Muxitdinov, D. K. (2015). Fotogrammetriya: O'quv qo'llanma. Toshkent: Tafakkur Bo'stoni.

Ağayev, R. (2009). Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələri və Azərbaycanın qədim mədəni irsi ilə bağlı abidələrin qorunması problemi. Azərbaycan Arxeologiyası, 12(1), 60–71.

Azərbaycan Respublikası. (1995). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il).

Azərbaycan Respublikası. (1998). “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Qanun (10 aprel 1998-ci il, № 470-IQ).

Azərbaycan Respublikası. (1999). “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasına qoşulma haqqında Qanun (20 oktyabr 1999-cu il, № 712-IQ).

Azərbaycan Respublikası. (2012). “Mədəniyyət haqqında” Qanun (21 dekabr 2012-ci il, № 506-IVQ).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021). Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Fərman (22 iyun 2021-ci il, № 1375). Bakı.

Cəbiyev, Q. (2018). Azərbaycan arxeologiyasının əsasları (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil.

Cəbiyev, Q., Xəlilli, F., & Hüseynova, G. (2024). Bələdiyyələr və mədəni irs. Bakı: Xan.

Costello, E., & Svensson, E. (Eds.). (2018). Historical archaeologies of transhumance across Europe (Themes in Contemporary Archaeology, Vol. 6). European Association of Archaeologists. Milton Park: Routledge. <http://www.routledge.com/Themes-in-Contemporary-Archaeology/book-series/TCA>

Darvill, T. (2003). The concise Oxford dictionary of archaeology. Oxford University Press.

Harris, E. C. (1993). Principles of archaeological stratigraphy (2nd ed.). London: Academic Press.

Harris, E. C., Brown, M. R., & Brown, G. J. (Eds.). (1993). Practices of archaeological stratigraphy. London: Academic Press.

International Atomic Energy Agency. (2017). Uses of ionizing radiation for tangible cultural heritage conservation (IAEA Radiation Technology Series No. 6, STI/PUB/1747). Vienna: IAEA.

Nazirlər Kabineti. (2015). Arxeoloji qazıntılar və mədəni sərvətlərin tədqiqi üzrə hesabat verilməsi Qaydası haqqında Qərar (22 may 2015-ci il, № 196).

Nazirlər Kabineti. (2016). Elmi ekspedisiyaların təşkili və aparılması Qaydası haqqında Qərar (2 avqust 2016-cı il, № 289).

Venesiya Xartiyası. (1964). Abidələrin və tarixi yerlərin konservasiyası və bərpaı üzrə Beynəlxalq Xartiya. Tarixi irs mütəxəssisləri və memarların 2-ci beynəlxalq konqresi, Venesiya. Tərcümə: ICOMOS Azərbaycan. https://www.academia.edu/118065635/Venesiya_Xartiyas%C4%B1

Xəlilli, F. (2024). Bələdiyyələrin mədəni irsin öyrənilməsi, qorunması və təbliğinə dəstəyi: Təlimat kitabı. Bakı: Xan.

Авдусин, Д. А. (1980). Полевая археология СССР. Москва: Высшая школа.

Раджабли, А. (1997). Нумизматика Азербайджана. Баку: Элм ве Хаят.

Göndərildi: 08.08.2025

Qəbul edildi: 22.08.2025

Təqdim etdi: Fəriz Xəlilli

İstinad: Xəlilli, F. (2025). Mədəni irs abidələrində arxeoloji tədqiqatlar. F. Xəlilli (Hazırlayan). Mədəni İrs Beynəlxalq Ustad Məktəbi: Tədris vəsaiti. (s. 25-42). Bakı: AFPoliqrAF. <https://doi.org/10.30546/978-9952.2025.1025>

MƏDƏNİ İRS BEYNƏLXALQ USTAD MƏKTƏBİ

TƏDRİS VƏSAİTİ

Hazırlayan:
Dr. Fariz XƏLİLLİ
BAKİ - 2025